

QADIMIY TURKIY XALQLARIDA ILK DINIY TASAVVURLARNING PAYDO BO'LISHI

SHDPI Ijtimoiy fanlar fakulteti o'qituvchisi

Azamova Sitara Ayonovna

SHDPI Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi

Rustamova Sevinch Faxriddin qizi

Annotatsiya: Ushbu maqola Din to'g'risidagi tasavvurlar qadimdan mavjudligi, ibtidoiy jamoa tuzumlarida ham mavjud bo'lganligiga haqida, shuningdek, diniy tasavvurlar va qadimiy turklarda diniy qarashlarning shakllanishi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Umay, Tangri, teologik yondashuv, Kul tegin, Zardushtiylik, Buyuk ipak yo'li, Din tushunchasi qachondan buyon mavjud ekanligi haqidagi qarashlar doimiy ravishda insoniyatni qiziqtirib kelgan. Umumiy ma'noda, bugungi kunda fanda dinlarning shakllanishi tarixiga oid ikki xil qarash mavjud. Birinchi qarashga ko'ra dinning paydo bo'lishi bevosita insoniyatning yaralishi bilan bog'liq. Xudo ilk insonlarni yaratishi bilan ularga O'zini tanitdi, natijada inson ilk dinga e'tiqod qila boshladi. Bunday qarash fanda "teologik yondashuv" deb nomlandi. Bugun mavjud bo'lgan har qanday din o'zining tarixini insoniyat yaralishi -ilk inson bilan bog'lashni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, islom dinida - Odam va Havo, yahudiylik va xristianlikda - Adam va Ye'va, zardushtiylikda - Govmard va boshqalar. Mazkur ta'limotlar dinlarning muqaddas manbalarida bayon qilingan.¹ Dinning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganilayotganda unga tarixiylik tamoyili (tamoyil) asosida yondashish katta ahamiyatga ega. Shu jihatdan qaralganda ayrim belgilari zamonaviy dinlarda ham saqlanib qolgan dinning eng qadimiy shakllari - totemizm, fetishizm, animizm, animatizm, shamanizm, sehrgarlik va magiyalardan iboratdir. Qadimda bu dinlar Markaziy Osiyo mintaqasida ham mavjud bo'lgan. Keyinchalik ular o'rnini buddaviylik, Zardushtiylik, shomonlik e'tiqodlari egallagan. Hozirda bu mintaqada nisbatan eng ko'p tarqalgan din islomdir.²

Din tushunchasi dastlab tabiat hodisalari, buyumlar va hayvonlarga sig'inishdan boshlanib, sekinlik bilan takomillashib borgan. Buddaviylik va konfutsiylik kabi ta'limotlar, o'z asoschilaridan so'ng butkul o'zgarib, ilohiy lashtirib yuborilgan va diniy qarash sifatida shakllantirilgan.

Turklarning e'tiqodi va dini-umuman, o'troq va ko'chmanchi xalqlarning diniy e'tiqodlari oldingi davrlardan o'zlashtirilgan. Odamlarning ilohiy kuchlar bilan "munosabatlari"dagi oraliq vazifalar jamiyatdagi maxsus guruh-shamanlar qo'lida bo'lgan va ilk turkiy matnlarda shamanlar kam deb atalgan. Shamanlar, folbinlar, tabiblar, "Xudoning irodasi"ni e'lon qiluvchilar bor edi. Ilk turklar dinining asosini Osmonga (Xudoga) va Yer-Suvga (Yer-Sub) sig'inish tashkil etgan. Moviy kuch deb hisoblangan bu ikki tomonlama kuchning asosiy qismi edi. Xogonlar shu Osmonning irodasi bilan hukmronlik qilgan va ularni "Osmon qarindoshlari va Osmonda tug'ilganlar" deb atashgan. "Kek o'zining bo'yidan (ko'k yuzidan) otam Ilterish xoqon va onam Ilbil-katinga ishora qilib, ularni davlat beruvchi Kek qilib (xalqning) ustiga qo'ydi, u meni xoqon qilib qo'ydi. Turk xalqining nomi va shon-shuhratiga putur yetmavdi, o'ylab ko'rish kerak".³ Turkiylar davrida cho'l sivilizatsiyasi turli xil e'tiqodlar va dinlar bilan ajralib turardi. Bir tomondan, ko'chmanchilar dunyoqarashining asosini ularning o'ziga xos diniy e'tiqod va urf-odatlarini tashkil etgan. Boshqa tomondan, Buyuk Ipak yo'li bo'ylab boshqa dinlar va ma'naviy qadriyatlar faol tarqaldi. Demak mahalliy dinlar har bir qavm qabilada azaldan mavjud bo'lgan. Ommaviy diniy qarashlar va yo'nalishlar esa Buyuk ipak yo'li orqali tarqalgan. Chetdan kelgan ta'sirga qaramay, Tangri turklar uchun oliy xudo bo'lib qoldi. Buni boshqa falsafa va dinlar faol tarqalayotgan paytdagi doimiylik hodisasi deb atash mumkin. Tangrining sadoqatligi ko'chmanchi jamiyatning barqaror ma'naviy holatidan dalolat beradi. Tangri tabiat kuchlarini o'zida mujassamlashtirgan va ular bilan uyg'unlikda yashashimizga imkon bergan deb

¹ Sh.Shodiyev "Dinlarning paydo bo'lishi haqidagi tasavvurlar va ularning inson dunyoqarashiga ta'siri".

² N.No'zimov "Dinning ibtidoiy shakllari va dastlabki diniy tasavvurlar".

hisoblashgan. “Tangri” so’zi juda qadimiy bo’lib, dastlab osmonni, vaqt o’tishi bilan esa samoviy ruh sifatida Xudoni anglatadi. Ota-bobolarimiz uni Ko’k Tangri, ya’ni “Samoviy Xudo” deb atashgani bejiz emas. Turkiy ilohiy panteoni xilma-xildir. Runik yodgorliklarga ko’ra quyidagi belgilar ajralib turadi: Tangri oliy xudo, Bud-Tangri - qadimgi turklarning avlodi, Yol Tangri - inson yo’li va baxtli taqdiri xudosi, Yiduk Yer-Sub - yer va suv, atrofdagi tabiat, tungi osmon, tabiat ruhi, Umay - onalik va tug’ish xudosi, jangchilar homiysi, Erklig - oxirat, pastki dunyo xudosi. Bundan ko’rinib turibdiki qadimiy turklarda ko’p xudolik mavjud bo’lgan. Turk dunyosi sotsial-madaniy tizim sifatida dualistik dunyoqarash bilan ajralib turardi. Qadimgi ko’chmanchilar o’zlarining fazo va davlat haqidagi g’oyalari Tangri - Osmon va Yer-Subyduk - muqaddas Yer, Suv va Tungi osmon asoslarining qarama-qarshi dualizmiga asoslaganlar.

735-yilda Kul Tegin sharafiga qad rostlagan tosh stelaga o’yilgan dastlabki satrlarda ana shunday turkiy dunyo gavdalanadi: “Yuqorida moviy osmon, pastda qorong’i yer yaratilganda, ularning o’rtasida inson farzandlari paydo bo’ldi”. Shunday qilib, Kul Tegin yodgorlik majmuasidagi Tangri xudo turkiy olamning samoviy, yuqori boshlanishining gipostazi bo’lganligini va Subyduk koinotning yerdagi, quyi boshlanishini ifodalaganligini tasdiqlaydi. “Aql va iroda, taqdir va ozodlik, omad va baxtsizlik birgalikda kut deb atalib, unga egalik qilish insonni yer yuzida yashovchi boshqalardan ajratib turadi. Kut Tangri har bir odamga tug’ilganida beradi, o’lganidan keyin esa uni tortib oladi. Kut - turkiy xalqlar hayot, baxt deb ataydilar; ular kimgadir: oting yoki kiyiming sening baxtingga xizmat qilsin, hayotingga “kutti bo’lsin” deydilar. Tangrining ramzi aylana - Quyosh edi. Burgut buyuk xudoning qudratini va uning hamma narsani va hamma narsani bilishini anglatardi. Tangri rangi – ko’k rang bilan ifodalangan. Ko’chmanchilar Tangrining xotini Umay, unumdorlik ma’budasi, o’choq homiysi va bolalarning mehribon himoyachisi deb hisoblashgan. U oilaviy va tug’ilish marosimlarida esga olingan. Umay sharafiga uying old burchagiga boshqa tasvirlar bilan bir qatorda ko’k rangli materialdan yasalgan qo’g’irchoq osilgan bo’lib, agar bola kasal bo’lsa, unga greyfurt qo’yiladi. Bolaning hayoti va salomatligi Umayga bog’liq edi, chunki u uni yovuz kuchlar va ruhlardan himoya qilgan.

Umayning ramzi uchburchak, shuningdek, Oy, taroq, qaychi va o’q edi. Uning gullari oq va kumush rangda edi. Umayning qo’lida hamisha tabarruk sut solingan oltin kosa bor edi. Agar bola kasal bo’lib qolsa, Umay uni o’z kosasidan sut bilan boqib, shifo keltiradi. Mo’g’ulistondan to Karpat tog’larigacha cho’zilgan dashtlarda turgan tosh balballar qo’lidagi kosa ham hosildorlik va homiy ma’buda – Umayning ramzi edi. Umayning yana bir ramzi uch bargli daraxt edi. Shuning uchun turkiy ayollar serpushtlik, serfarzandlik, farovonlik ramzi bo’lgan va yovuz ruhlarni quvib chiqaradigan uch bargli zirak va marjon taqib yurganlar.

Taxminan X asrga qadar Tangrichilik dini turklar orasida eng keng tarqalgan din edi. Turklarning Islom dini bilan birinchi aloqasi, Shialar va Alaviylarning to’rtinchi imom sifatida qabul qilgan Imom Zayn al-Obiddinning turklar tomonidan Karbaloda himoya qilish maqsadida Xurosonga olib ketilishi edi. Islomgacha bo’lgan turklar va musulmon arablar o’rtasidagi ilk to’qnashuv VII asrda bo’lgan va bu xalifalik va imomlik o’rtasidagi to’qnashuvlar bilan yuzaga kelgan.⁴

Xulosa qilib aytganda, qadimgi turklarda eng qadimgi e’tiqodlardan biri shakllangan bo’lib, dunyo xalqlari kabi ularda ham inson turmush tarzi, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va harbiy hayot bevosita dinga va diniy qarashlarga bog’liq bo’lgan. Yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda turklar diniy qarashlari haqida tadqiqotlar olib borish dolzarb masala hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Shodiyev “Dinlarning paydo bo’lishi haqidagi tasavvurlar va ularning inson dunyoqarashiga ta’siri”, zenodo.org
2. N.Noziyov “Dinning ibtidoiy shakllari va dastlabki diniy tasavvurlar”, <https://uzresearchers.com/index.php/ijrs/article/download/148/118/229>

⁴ A.S.Jaksibekov, A.A.Nurjanov, G.K.Kadirkulova “Культ Тенгри у древных тюрок”. cyberleninka.ru

3. Nasimxon Rahmon “Turk xoqonligi”, T-1993.
4. A.S.Jaksibekov, A.A.Nurjanov, G.K.Kadirkulova “Культ Тенгри у древных тюрков”. cyberleninka.ru - <https://cyberleninka.ru/article/n/kult-tengri-u-drevnyh-tyurok>.
5. Nurillaevich O. B. et al. Factors Of The Formation Of Ecological Culture In The Education And Training System //Journal of Pharmaceutical Negative Results. – 2022. – C. 984-989.
6. Aralovna O. G. et al. Ecological globalization and its social place in the globalization system of processes //Journal of Survey in Fisheries Sciences. – 2023. – T. 10. – №. 1S. – C. 5000-5006.
7. Ayonovna A. S. The Need for the Formation of Environmental Education and Upbringing in Young People in the Conditions of Environmental Globalization //Global Scientific Review. – 2023. – T. 13. – C. 7-10.
8. Ayonovna A. S., Xudoyberdi o'g'li P. L. EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK OMIL TUSHUNCHASI ‘ //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – T. 40. – №. 4. – C. 135-139.
9. Ayonovna A. S., Xudoyberdi o'g'li P. L. EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK OMIL TUSHUNCHASI ‘ //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – T. 40. – №. 4. – C. 135-139.
10. Ayonovna A. S. IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL GLOBALIZATION, THE NEED FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION BECOMES A PRIORITY //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2024. – T. 4. – №. 07. – C. 30-35.
11. Shakhrisabz A. S. A. THE USE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ORIENTAL SCIENTISTS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //International Scientific and Current Research Conferences. – 2024. – C. 94-97.
12. Ayonovna A. S. et al. GLOBALLASHUV DAVRIDA EKOLOGIK MUAMMOLARVA ULARNING YECHIMI //Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 12. – №. 1. – C. 20-24.
13. Azamova S. EKOLOGIK GLOBALLASHUV SHAROITIDA O ‘ZBEKISTON TA’LIM MUASSASALARIDA EKOLOGIK MADANIYATNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2024. – T. 1. – №. 4. – C. 286-289.
14. Azamova S. A. PROBLEMS OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 743-749.
15. Azamova S. UMUMTA’LIM MAKTAB O ‘QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING USUL VA VOSITALARI //Interpretation and researches. – 2024.
16. Azamova S. EKOLOGIK TA’LIM VA TARBIYANING RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Talqin va tadqiqotlar. – 2024. – T. 1. – №. 1.
17. Ayonovna A. S. A. A. S. YOSHLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK TARBIYANING SAMARALI YO ‘LLARI VA BOSQICHLARI //Farg'ona davlat universiteti. – 2023. – №. 6. – C. 136-136.